

Verenigde Staten, zochten de meeste afgescheidenen een toekomst in Michigan, maar Scholte ging naar Iowa. De gemeenteleden uit het rivierengebied volgden hem in die beslissing zoals ook menige door hem opgeleide voorganger deed. Te Leerdam moet de gemeente door deze emigratie tot op de helft zijn verminderd, te Spijk bij Gorinchem is zelfs de afgescheiden groep haast in haar geheel vertrokken. De auteur is hun wegen nagegaan en heeft hun nakomelingen bezocht. Hij geeft ons een denkbeeld van de omvang van deze uittocht.

Evenals in het eerste deel toont de auteur hoezeer hij zich geestelijk aan de afgescheidenen verwant voelt. Nergens verbergt hij dat oordeel en soms deelt hij wat onverhoeds blaam of lof uit. Als hij toekomt aan een volgend deel, wil hij misschien de onjuistheid op bladzijde 11 corrigeren die daar nogal programmatisch staat. Hij schrijft daar aangaande de belofte van aanstaande hervormde predikanten na 1816, dat het oude ondertekeningsformulier niet langer werd gehanteerd. Maar de zinsneden die hij citeert over 'de leer welke overeenkomstig Gods heilig Woord in de aangenomen Formulieren... is vervat' zijn juist uit het nieuwe formulier! En als hij dan vervolgt: 'In plaats daarvan moest men verklaren, dat men de... Formulieren... aanvaardde, voor zover zij met Gods Woord overeenstemden', geeft hij een interpretatie van dat woord 'overeenkomstig' maar niet wat men 'moest' verklaren. Met een goed geweten lezen en lezen anderen in plaats van zijn vetgedrukt 'voor zover' het woordje 'omdat'. En trouwens: hadden ooit de strakkere formuleringen van voor 1816 verhinderd dat er verscheidenheid van leer ontstond? Op de rug van zo'n volgend deel mag wel een nummer staan: het is lastig dat dit nieuwe boek precies als deel I is gestempeld. En tenslotte: men maakt iedere Schot boos als men Ebenezer Erskine een 'Engelse' theoloog noemt (180). Hij wordt in vertaling nog steeds gelezen door de geestelijke nakomelingen van de Kruisgemeenten.

O. J. de Jong

M. de Vroede, e.a., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw*, I, *De Periodieken 1817-1878* (Gent/Leuven, 1973); II, *De Periodieken 1878-1895* (Gent/Leuven, 1974).

De reeks, waarvan de twee hier te bespreken delen de eerste zijn, wil het zichtbare product zijn van een project, dat 'de bedoeling heeft het historisch-pedagogisch onderzoek te stimuleren door de belangrijkste reeksen bronnen te inventariseren en aldus algemeen bruikbaar te maken' (1,12). In de inleiding van het eerste deel wijst De Vroede weer eens erop, hoe schamel de geschiedschrijving van opvoeding en onderwijs nog steeds ervoor staat. Hij heeft het hier over België, maar zonder twijfel is deze opmerking nog meer van toepassing op Nederland.

De moderne opvoedingswetenschap kent verschillende differentiaties als bijvoorbeeld de orthopedagogiek, de onderwijskunde en de sociale pedagogiek. De belangstelling voor deze sterk praktisch georiënteerde wetenschappen stijgt nog steeds. Juist door de directe relatie tot de praktijk die deze vakken hebben, lijkt het soms erop of zij de traditioneel belangrijkste tak van de pedagogiek de wijsgerige en theoretische pedagogiek wat buiten spel zetten. Nauw met de theoretische pedagogiek verbonden is de historische pedagogiek. Dit vak probeert pedagogische verschijnselen te beschrijven in hun historische wording. Zolang er pedagogiek of opvoedkunde bestaat is er historische pedagogiek geweest. De jeugd van het vak is dus maar betrekkelijk. Toch is met name wat België en Nederland betreft de oogst aan werken van enige wetenschappelijke kwaliteit gering. In 1950 werd dat voor België nog eens vastgesteld door de Gentse hoogleraar Plancke in zijn: *De historische peda-*

RECENSIES

gogiek van België. Overzicht en bibliografie (Antwerpen, 1950). Historici lieten zich nauwelijks in met de geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Pedagogen hadden het te druk met de problemen van vandaag. Van twee kanten op zijn best welwillend gadedeslagen maar nauwelijks geholpen moesten de historisch-pedagogen het zelf maar zien te klaren.

De Belgen en met name de historisch pedagogen van de universiteiten van Gent en Leuven hebben sinds 1950 ernst gemaakt met de ontwikkeling van de historische pedagogiek. Aansluiting bij internationale ontwikkelingen werd onder meer gezocht in het sindsdien te Gent verschijnende tijdschrift *Paedagogica Historica* (ed. Plancke). Van fundamentele betekenis zou zijn de vooral ook in Leuven gedemonstreerde afkeer van het maar door blijven theoretiseren op grond van veelal verouderde en vele malen uitgekouwde literatuur. Een exemplaar van hoe het zou kunnen en moeten was het in 1970 verschenen werk van De Vroede, *Van schoolmeester tot onderwijzer. De opleiding van leerkrachten in België en Luxemburg van het eind van de 18de eeuw tot omstreeks 1842*. Dit werk berust voor een groot deel op bronnenstudie. Zonder getheoretiseer maakt het duidelijk, dat wil de historische pedagogiek bestaan zij terug moet naar de bronnen. Op grond van dit inzicht kwamen Leuven en Gent tot bovengenoemd project. 'De gedachten zijn daarbij uitgegaan naar repertoria van de pedagogische periodieken, van de officiële publikaties en van de literaire bronnen inzake onderwijs en opvoeding, van de leerboeken en van de methodologische handleidingen'. Men kon aan het werk gaan door een subsidie van het 'Fonds voor collectief Fundamenteel Onderzoek'. Daarmee konden enkele medewerkers worden aangesloten. De Vroede nam de leiding van het project op zich.

De eerste bronnen die gekozen werden om geïnventariseerd te worden en bewerkt, waren de periodieken. De Vroede maakt er nauwelijks een woord aan vuil waarom juist deze eerst werden genomen: 'Dat zij voor de kennis van de evolutie van opvoeding en onderwijs ongemeen belangrijk zijn, ligt voor de hand'. Men kan dit met hem eens zijn, maar zou dan toch enige opmerking verwachten over het feit, dat men door de keuze van juist deze bronnen met name de aandacht richt op de geschiedenis van het onderwijs. Met die bronnen werd nogal wat gedaan. De twee delen pretenderen namelijk meer te zijn dan een

analytische bibliografie die zich tot het opgeven van auteursnamen en titels beperkt. Het is ook meer dan een repertorium zoals de persrepertoria van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, waarin aan karakter van de geïdentificeerde bladen weinig of geen aandacht wordt besteed. Veeleer gaat het om een introductie in de ontwikkeling van het pedagogisch leven in België: de problemen van onderwijsbeleid en schoolorganisatie, de schoolpolitiek, de veranderingen op gebied van didactiek en methodiek, de nieuwe pedagogische opvattingen, de organisatie van het leraren- en onderwijzerscorps, de activiteit van onderwijsverenigingen, de inspectie, de opvattingen van beroepsopvoeders en hun streven naar verbetering en van het onderwijs en van hun levensomstandigheden, de ontluiking van het volksontwikkelingswerk, de aanvang van het schriftelijk onderwijs, e.a. (I, 19).

De inhoud van de twee banden is als volgt samengesteld. De eerste belangrijkste rubriek is voor beide delen een inleiding van ongeveer vijftig bladzijden. Daarin wordt de werkwijze uiteengezet. Besproken wordt ondermeer welke tijdschriften wel en welke niet zijn opgenomen. Vervolgens worden de tijdschriften per groep besproken. Zij zijn namelijk in deze inleiding geordend naar dat deel van het onderwijs waarvoor zij bestemd waren. Het resultaat is dat men na lezing van de inleidingen al een goede indruk heeft van wat er in België in de betreffende perioden gedacht en geschreven werd over allerlei vormen van

onderwijs en van de voornaamste ontwikkelingen die zich daarin voordeden. Beide inleidingen zijn voorzien van een aantal tabellen. In een grote overzichtstabel ziet men onmiddellijk welke pedagogische tijdschriften in betreffende perioden zijn verschenen en hoelang zij hebben bestaan. In volgende tabellen wordt ditzelfde per onderwijsvorm voorgesteld. Alleen in de tabel varia vindt men iets, en dan nog heel weinig, over bijvoorbeeld vrouwenopvoeding en gezinsopvoeding. Het zal niemand verbazen dat de meeste tijdschriften verschenen zijn op het gebied van het lager onderwijs.

Het grootste en voornaamste deel van beide banden bestaat uit de bespreking van alle gevonden tijdschriften in chronologische volgorde. De bespreking strekt zich uit over de gehele periode waarin het tijdschrift verschenen is. Dat betekent, dat de jaartallen aangegeven in de titels van beide delen alleen slaan op de aanvangsjaren van betreffende tijdschriften. Sommige hebben langer doorgelopen. Enkele bestaan nog. De bespreking volgt ze tot het eind. In de bespreking worden eerst een aantal uiterlijke kenmerken gegeven als vindplaatsen, formaat, data van verschijning, prijs en zo meer. Alle medewerkers van ieder tijdschrift worden in alfabetische volgorde vermeld. In het eerste deel is geprobeerd om zoveel mogelijk bijzonderheden bijeen te brengen over iedere medewerker. In het tweede deel is hiervan afgezien. Het kostte teveel tijd en leverde te weinig op. Belangrijkst deel van de bespreking van de tijdschriften is hun 'karakterisering'. In soms enkele alinea's, soms, als het tijdschrift belangrijk gevonden werd, vele pagina's wordt beschreven met welk doel een tijdschrift werd uitgegeven, hoe dat doel werd nagestreefd, welke onderwerpen vooral aan de orde kwamen, hoe ze behandeld werden en welke politieke en wetenschappelijke voorkeuren auteurs en redacties hadden. Men kan zo interessante veranderingen waarnemen in het denken over opvoeding en onderwijs. Men ziet welke invloeden daarop hebben ingewerkt. Hoewel de delen van deze reeks duidelijk niet geschreven werden om aan één stuk uit te lezen, zijn de karakterisering en vaak zo geschreven, dat zij boeiende lectuur vormen voor iemand die enige interesse heeft voor de besproken onderwerpen.

Beide delen worden afgesloten met zeer uitvoerige registers. Die zijn daarom zo belangrijk, omdat men op die wijze niet alleen al degenen die in de tijdschriften een rol gespeeld hebben in het pedagogisch leven van België snel kan terugvinden, maar ook zijn weg weet te vinden als men in bepaalde thema's geïnteresseerd is. Welke trefwoorden al dan niet in het zaakregister voorkomen hangt uiteraard nauw samen met de inhoud van de karakterisering. Juist daarom is het wellicht goed bij beiden een kritische vraag te stellen. Nergens wordt verantwoord volgens welke systematiek de karakterisering en zijn geschreven. In de inleiding van deel I staat slechts: 'Onder dit hoofd is het erom te doen, het karakter van ieder blad in zijn essentiële trekken toe te lichten, een overzicht te geven van zijn inhoud en tendens, alsmede van de eventuele ontwikkelingslijnen'. Nu kan men de 'essentiële trekken' terug menen te vinden in bijvoorbeeld de doelstelling die de redactie zich zelf stelt, ook bij de tendens en de ontwikkelingslijnen kan men zich nog iets voorstellen, maar hoe moet men zich een overzicht van de inhoud voorstellen als het gaat over tijdschriften die soms vele jaren bestaan hebben. Er moet dan toch iets zijn op grond waarvan men iets wel of niet vermeldt. Men zou zoiets kunnen vinden door bij voorbaat vast te stellen wat men zoekt. De vraag is of men door niet systematisch aan te geven waarnaar men op zoek is, een zekere niet controleerbare willekeur in zijn selectie van data brengt. Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg, dat het zaakregister een nogal chaotische en willekeurige indruk maakt. In het zaakregister van beide delen vindt men bijvoorbeeld zowel het trefwoord 'actief onderwijs' als 'zelfwerkzaamheid'. De relatie tussen deze twee begrippen mag degene die het werk raadpleegt zelf leggen, hij moet daarbij er wel op bedacht zijn dat een mededeling'

RECENSIES

over een streven om de persoonlijke activiteit van de leerlingen te bevorderen (II, 233) te vinden is onder 'zelfwerkzaamheid'. Men zou willen dat men iets meer vond over de vraag of het onderzoeksteam zich van dit dilemma bewust geweest is.

Concluderend mag men stellen, dat met de verschijning van deze twee omvangrijke banden een mijlpaal is bereikt in de beoefening van de historische pedagogiek in België. Het is te hopen dat dit werk spoedig een Nederlandse pendant krijgt. Evenzeer te wensen is, dat na dit voorbereidend werk talloze historici in beide landen zich zullen werpen op de geschiedenis van opvoeding en onderwijs.

H. C. de Wolf

G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1973, 414 blz.).

De houding van allerlei groepen uit ons volk tijdens de jaren van de bezetting is, naar men zich steeds meer realiseert, niet alleen te verklaren uit de toenmalige omstandigheden, maar hangt ten nauwste samen met gedragspatronen uit de jaren dertig en eerder, toen er van een Duitse inval nog geen sprake was. Naar deze voorgeschiedenis van de bezettingstijd is echter nog betrekkelijk weinig onderzoek gedaan. Van Roon heeft nu in een belangwekkend boek het protestantse Nederland als een segment uit de maatschappij van het interbellum gelicht en onderzocht in relatie met hetgeen in Duitsland sedert de 'Machtübernahme' en in het bijzonder bij de protestanten daar plaatsvond. Aan de hand van die relatie worden lijnen zichtbaar die doorlopen tot in de bezettingstijd. Van Roon gaat die lijnen na en sluit zijn boek af in 1941, wanneer de eerste fase van de bezetting haar einde vindt.

De auteur gaat eerst in op de protestantse kerken in Nederland (evenals Van Roon gebruik ik gemakshalve het begrip kerk, dat men bij voorbeeld in het geval van de doopsgezinden eigenlijk niet mag hanteren) en op hun houding tegenover het nationaal-socialisme in het algemeen en zaken als de kerkstrijd in Duitsland, de Jodenvervolging en het vluchtelingenprobleem in het bijzonder. Vervolgens wordt hetzelfde onderzoek gericht op de Nederlandse oecumenische beweging, de protestantse organisaties en de studentenwereld. Van Roon behandelt daarna de contacten met de 'Bekennende Kirche', de hulpverlening aan de vluchtelingen, de bijzondere rol die het Nederlandse grensgebied met Duitsland speelde, de Duitse predikanten in Nederland en de protestantse pers. Alvorens het begin van de tweede wereldoorlog en de eerste fase van de bezettingstijd aan te vatten, onderzoekt Van Roon een aantal thema's die tot discussie bij de Nederlandse protestanten hebben geleid, zoals het nationaal-socialisme als ideologie, kerk en staat, het antisemitisme en het probleem van de geoorloofdheid van de oorlog. De laatste hoofdstukken hebben dan de periode van september 1939 tot mei 1940 en de eerste maanden na de Duitse inval tot onderwerp.

Van Roon heeft zijn doorlichting van het protestantse Nederland gebaseerd op eeri hoeveelheid materiaal die ontzag afdwingt. Daardoor alleen al heeft zijn werk betekenis als inventaris van de beschikbare stukken en de problemen die zich bij de analyse daarvan voordoen. De auteur heeft zich niet beperkt tot schriftelijk materiaal, maar heeft eveneens gebruik gemaakt van de mogelijkheid met een aantal getuigen uit de beschreven periode van gedachten te wisselen, zodat ook deze ingang tot het verleden, die helaas alleen bij de nieuwste geschiedenis beschikbaar is, tot zijn studie heeft bijgedragen. De grote hoeveelheid stof die Van Roon verwerkte, heeft er niet toe geleid dat zijn boek een opeenstapeling van gegevens is geworden. Integendeel, men volgt de schrijver geboeid en is met hem be-